

V. „IDEJE VAN...”

Kovács Ábrahám

KRISZTUS KÖVETÉSE ÉS A ZSIDÓMENTÉS

A Jó Pásztor Bizottság hitvalló munkája a magyar református egyházban

A magyar reformátusság és a zsidóság közti párhuzamok és sorsközösségek hangsúlyozása már a reformáció kora óta fontos része tradíciónknak.¹ A 19. században is számos szép példát láthatunk a protestáns és zsidó együttélésre, amely hozzá járult az ország felemelkedéséhez és református egyházunk lelki sokszínűségéhez. Egyik példa a kiváló és híres teológusunk Ballagi Mór volt, aki az Magyar Tudományos Akadémia első zsidó származású levelező tagja lett.² A másik személy, Saphir Fülöp, a híres humorista Gottlieb Moritz Saphir testvére volt, a skót presbiteriánus misszió első megtértjeinek egyike, aki a Skót Misszió híres zsidóiskoláját magyar és skót reformátusokkal együtt alapította meg, ahol olyan holokauszt túlélők is tanultak akik, az USA és más országok törvényhozásában, szenátusaiban és parlamentjeiben is rendkívüli befolyással bírnak.³ Azonban az együttélésben az emberi bűn, az örömhír meg nem értése, és a Biblia eltorzítása sokszor rossz irányt indított el egyes emberek között a 20. században.

Ma, rövid előadásomban szeretnék megemlékezni a Magyarországi Református Egyház olyan bátor kiállításairól az embermentés területén, amikor hitvalló emberek zsidó származású honfitársainkon sokat segítettek. Ők

1 Az előadás 2015 tavaszán hangozott el a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen megrendezett Holokauszt emléknapon. Egy nagyon régi írásomat vettem itt elő. Ez a rövid tanulmány kis átdolgozással apró részlet a diákkori szakdolgozatomból, amelyet akkori tanárom, későbbi kollégám Hörcsik Richárd professzor úr javasolt témafeldolgozásra még 1996-ban.

2 Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete, *Confessio* 31 (2007)/3, 109–125.

3 Kovács Ábrahám: A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztény életében, in: HOPPÁL Bulcsú Kál (szerk.): *Vallástudományi Tanulmányok* 7–8. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság, 2007. 39–51.

különböző módon kiálltak a fokozódó elnyomásnak kitett, majd pedig a borzalmas halált szenvedő emberek mellett a II. világháború alatt. Az ő életük, áldozatuk az igaz keresztyén szeretet és élet méltán megemléltett példái; akár ifjú Dr. Varga Zsigmond életére, vagy a magyarországi Skót Misszió közös skót és magyar áldozatára, Jane Hainingre gondolunk.⁴ A Szentírás arra bátorít bennünket, hogy a Krisztust követő egyén a Jó Pásztort kövesse életének minden terén: gondolataiban és cselekedeteiben. Ezt foglalja össze szép szabatosággal és mély evangéliumi látással az emlékezésre felhívó brossurán levő idézet is.

A hitvalló kiállítás mindig nehéz volt, Jézus sose ígérte, hogy szenvedésmentes lesz a Krisztuskövetés, de azt igen, hogy örömteli. Igaz ezt másképpen érti a hívő, hitvalló keresztyén ember, mint a világban sokan. Aki megtapasztalta életében Jézus Krisztus büntől megszabadító hatalmát az hálából, mint ahogy a Heidelbergi Káté is Pál apostol gondolatai alapján mondja, odaszánja életét élő áldozatként a Krisztusban felismert igazságért. A Káté azt is tanítja ugyanabban a 32. kérdés-feleletben, hogy ebből következik a keresztyén ember sajátos felelőssége ti. „*a bűn és ördög ellen ez életben szabad lelkiismerettel harcoljak*”.⁵ Ez a hitvallás II. világháború vézskorszakában sokszorosan igaznak bizonyult számos hitben élő és járó református számára, mások pedig nem értették meg az evangéliumot. Megrázó volt olvasni egyik, református holokauszt túlélő⁶ gyermekkori élményeit, amelyben, még jó 30-40 évvel a II. világháború előtt, arról ír, hogy Győrben a „*nagypénteket megelőző vallásórák után*” elszabadult a pokol, amikor ők „*mint zsidó gyermekek a páska ünnepéről kaptak tanítást*”.⁷ Emlékezéseit így folytatta: Az ünnep alatt „*hálás szívvel hallgattam az érdekfeszítő történetet és tudtam, hogy Isten szeret az én népemet. Apám is mesélt nekem a szerető Mennyei Atyáról, s a szívem ilyenkor fölmelegedett. De amikor a többi gyerek kijött a vallásóráról és üvöltve ránk rontott: 'Ti vagytok a rossz zsidók – izgatott hangjuk ma is fülemben cseng – ti*

4 Nick RAILTON, *Jane Haining and the Work of the Scottish Mission with Hungarian Jews, 1932–1945*. Budapest. Open Art Nyomda, 2007. Ennek a könyvnek a szakmai lektorálását jól ismerem, de egy jó pár megállapításával nem értek egyet, és azok tükrözik a szerző magyar történelemben való jártasságának hiányát. A mű ettől függetlenül, eddig alapforrás.

5 *Heidelbergi Káté*, Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés, 1923. 49.

6 HAJÓS Médi: „Az Ő nevéért...”. *Életem*, Kiskunfélegyháza, Paraklétosz Kiadó, 1994. 14 (Paraklétosz könyvek).

7 Uo.

öltétek meg Üdvözítőnket? – olyankor zavarodottan álltam anélkül, hogy értetem volna, miről van szó, s megvédhettem volna magam”.⁸

Itt arról a szomorú, és nagyon fájó tényről van szó, hogy az egyházak évszázadokon keresztül nemcsak hogy nem rendelkeztek világos evangéliumi tanítással a keresztyénség és zsidóság viszonyáról, hanem tévesen és hamisan értelmezték magát a szentírást. Ez a jelenség szinte felfoghatatlan és hihetetlen, hiszen aki figyelmesen olvassa a szentírás Pál apostol által Rómabeliekhez írott levelét annak számára világos lesz az, amit Czeglédi Sándor a Kollégium egyik professzora így fogalmazott meg: „A választott nép, az Ószövetség népe, Izrael és az Újszövetség népe, a lelki Izrael, Krisztus anyaszentegyháza” a kettő pedig testvérnép.⁹ Pál apostol tanítása szerint a keresztyén ember csak szeretettel fordulhat Krisztus népe, a zsidóság iránt. A keresztyén emberre nézve ezt a szent kötelességet a kettős nagy parancsolat fogalmazza meg nyomatékosan: „Szeresd felebarátodat, mint magadat”.¹⁰ Az Isten szeretetére épülő tanítás azt jelenti, hogy azt nem teszem, amit magamnak se kívánok. Sőt, harcolok magamban a bűnnel és a társadalomban megjelenő bűnökkel szemben azért, hogy Isten királysága kiábrándozódjék az életemben, az életünkben. A Káté mindig a személyes elemet hangsúlyozza, úgy ahogy a Biblia is, hiszen abból merít.

Megrendítő, hogy az egyik nagy egyház csak az 1960-as években vonta vissza azt a végtelenségig téves állítását, hogy a zsidók Krisztus gyilkosok. Azonban más felekezetek se álltak, finoman szólva, a helyzet magaslatán. Ez a tanítás is hozzájárult az európai zsidóellenességhez, amelynek súlyos következményei voltak.

Mégis elmondható, hogy minden egyes felekezetben mindig is voltak olyan hitvalló egyháztagek, akik nem félre-, hanem megértették az evangélium üzenetét. Így történt ez a református egyházban is. Sőt annak egyházvezetésben is láthatunk bátor hitvalló kiállásokat a vészorszak alatt, amelyek talán annyira nem ismertek. Erre volt példa a Ravasz László, Dobos Károly és a református egyházunkban működő Skót Misszió által kezdeményezett különféle zsidómentések sora. Kevésbé ismert Révész Imre püspök bátor kiállása, Varga Zsigmond vértanúsága vagy Juhász Nagy Sándor, debreceni ügyvéd munkássága és véleménye. Még kevésbé feltárt a hazai református belmissziói egyesületekből jövő személyek áldozatos, életüket kockáztató munkája az embermen-

⁸ Uo.

⁹ CZEGLÉDI Sándor: *Hit és történet. A választott nép*, Budapest, Sylvester Nyomda, 1936. 5.

¹⁰ Mt 22:39.b

tés területén!¹¹ Legkevesebbet pedig a vidéken folyó, nem központi szervezésű reformátusok által végzett zsidómentésről tudunk. A kezdeményezők különféle módon, de mégis a református egyház hitvalló tagjait jelenítették meg. A Magyar Református Egyház Konventje által létrehozott Jó Pásztor Bizottság létrejöttében is ilyen emberek munkálkodtak együtt az embermentés területén 1942 októberétől folyamatosan. A magyar református egyházközösségekben számosan segítettek a zsidóság tagjain, de az országos egyházi lépések tekintetében eltérőek a megítélések. Itt fontos a józan hang.

Egy-egy kényesebb téma megítélésénél hangsúlyozni kell azt, hogy mi is a mi saját véleményünk az egyházi álláspontról, vagy pontosabban fogalmazva: mit fogadunk el és mit tartunk autentikus, valós egyházi állásfoglalásnak egy adott helyzetben. A véleményformálásnak – egyházi oldalról – legalább két szintjét kell megkülönböztetnünk. Egyrészt, a hivatalos egyház állásfoglalását, másrészt pedig a benne szolgáló nagyobb közösséget, amely önmagába nézve is összetett. A legfelsőbb szintű püspöki és zsinati nyilatkozatokat általában azonosítják az egyház egészének vélekedésével. Mindezek mellett meg kell említenünk, hogy a kép ennél sokkalta árnyaltabb. Létezett egy másik oldal is. Erre jól rávilágít Éliás József, amikor a Jó Pásztor Bizottság megalakulása körül kialakult véleményekre reagál: *„Mint Isten szolgálja és egyházam munkása arra pedig csak utalni akarok, hogy az egyházban volt egy belső, lelki őszintén evangéliumi vonal. Szokták ezt úgy is mondani, hogy az egyházban jelen van az álegyház és jelen van az igazi egyház. Vannak esetek, amikor a külső körülmények vagy belső megújulás folytán igazi egyház jut szerephez az álegyház fölött. Valami ilyesmi történt 1942-ben, legalábbis a Jó Pásztort illetően.”*¹² Bár Éliás az egyház egészének leírására és benne lévő 'irányvonalak' megkülönböztetésre más szavakat használ, alapvetően a már Luther által felvetett problémát – a látható és láthatatlan egyház egymáshoz való viszonyulásnak kérdését – fogalmazza meg saját szavaival. Következésképpen helyes, ha különbséget teszünk a hivatalos, az egyházon belüli csoportok és a mérvadó véleménnyel jelentkező egyének által megfogalmazott vélekedések között. S fontos, hogy ezeket olyan egységként kezeljük, amelyek kiegészítik egymást. A történelmileg hiteles képet nem az egyik, másik vagy harmadik álláspont kizárólagos voltának megjelenítése, hanem a különböző vélekedések egymás mellé helyezése és komplex teológiai és történeti elemzése jelenti. Mégis itt nem az értékelésbe szeretnék bocsátkozni, hanem inkább azokra

11 Jól mutatja ezt az a tény is, hogy talán a legcítáltabb Jó Pásztor Bizottságról még ma sem jelent meg egy kiegyensúlyozott, jó monográfia, sőt igazán tanulmány sem, 2014-ig.

12 SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt*. Budapest, [k. n.] 1996. 36.

a bátor kiállások ismertetésére kívánom helyezni a hangsúlyt, amelyek az evangélium helyes értelmezése következtében sokakat, bár sosem elég embert, arra bátorítottak a református egyházban, hogy a bajban levő felebarát mellett kiálljanak.

Elsőként kiemelhető, hogy a harmadik zsidótörvénnyel – amely nyíltan és brutálisan fajvédelmi törvény volt – a keresztyén egyházak szembeszegültek. Ennek egyik vezérszónoka Ravasz László volt, az, akinek a szerepét sokan és sokféleképpen, talán sokszor elhamarkodottan ítélik meg. Kevésbé ismert tény az is, hogy több generációra visszamenően belmissziói és ortodox teológiai háttérrel rendelkező debreceni püspök, ifjú. Révész Imre fogalmazta azt a zsidótörvényt elítélő, kárhóztató és az ellen tiltakozó beszédet, amelyet az összes református püspök és főgondnok aláírt és a parlamentben Ravasz László felolvasott.¹³ A köztudatban az is kevésbé ismert, hogy Ravasz László időskorában hogyan értékelte a rendkívül bonyolult helyzetben azokat a döntéseket, amelyeket megtett az első és a második zsidótörvény kapcsán. Az első zsidótörvény kapcsán Ravasz a törvény megszavazásról így vélekedett az 1994-ben megjelent *Emlékezéseim* című könyvben: „*Úgy gondoltam ez az arányszám nem jogfosztás és el lehet fogadni ha vele a közép-európai revíziós blokkban helyünket megtartjuk, elkerüljük a zsidókérdés kiéleződését és leszereljük a támadó antiszemitizmust.*”¹⁴ Ravasz gondolkodása itt egybe esett a magyar politikai elit véleményével.

A második zsidótörvény sorsa is a politikai helyzetnek volt alárendelve.¹⁵ Ezt így ítélte meg: „*Most következett a második tragikai vétség: nem vállaltunk felelősséget a törvényjavaslat és a kormány megbuktatásáért. Ugyanis az ország közvetlenül választások előtt állott.*”¹⁶ Itt már Ravasz kritikai hangnak is helyet ad, sőt beismeri, hogy a döntés tragikus volt. Emellett érdemes a következőkre is odafigyelni, amelyet így fogalmazott meg: „*Ha mi közvetlenül a választások előtt megbuktatjuk a nemes és mérsékelt Teleki Pált, olyan számban jö be a legszélsőbb jobboldal, hogy kivehetik a hatalmat a kormányzó kezéből. Akkor*

13 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, MRE Zsinati Iroda, 1994. 213.

14 Uo.

15 KOVÁCS Ábrahám, *A Magyarországi Református Egyház és a zsidóság kapcsolata, különös tekintettel a Jó Pásztor Bizottság munkájára*. Debrecen, 1997. Kápláni dolgozat. Kézirat a szerző birtokában.

16 RAVASZ: i. m., 213.

*pedig ott lettünk volna ahová csak öt év múlva 1944. március 19-én jutottunk el. Mi lett volna ezalatt azokkal, akik pálcát törnek felettünk?*¹⁷

A kérdés drámai és nehezen lehet rá választ adni, hiszen érzelmeink jogosan befolyásolhatnak bennünket bármely oldalon a válaszadásban. Mégis el kell mondani, hogy a két zsidótörvényt megszavazó Ravasz László már 1941-ben hivatalosan tiltakozott a magyar református egyház nevében is a harmadik zsidótörvény ellen, továbbá 1942-ben éppen ő adott helyet a Jó Pásztor Bizottság létrejöttének, akinek Dobos Károly a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egyik hitvalló vezetője adta az ötletet. A református országos vezetésnek köszönhető az is, (más egyházak vezetőivel együttműködve), hogy a zsidó hitről áttért, keresztyénné lett emberek számára mentességet vívott ki. Ez egy csepp a tengerben, de sokan igyekeztek minél többet elérni a zsidómentés területén. Az egyházvezetés is. Hogy ez a kevés is életet mentett arról hadd tegyen bizonyosságot egy református beszámolója: „...*férjem, akit egy gyűjtőtáborban tartottak fogva, az utolsó pillanatban szintén megtapasztalhatta Isten csodálatos beavatkozását. Éppen egy szállítmánnyal akarták útnak indítani a veszthely felé, amikor hallotta, hogy néven szólítják. Előlépett – és elengedték. A fenti rendelkezés*¹⁸ *szó szerint az utolsó másodpercben érte utol, s megmentette a biztos haláltól*”¹⁹. Ez az illető is elkötelezett, megtért és hitvalló református ember volt, aki Éliás József, Dobos Károly, Muraközy Gyula, Hordós János, Borsos Sándor és még sokan mások mellett dolgozott a Jó Pásztor Bizottságban. Éliás és a többiek munkássága az embermentés tekintetében alig, vagy nem eléggé ismert.

A Bizottság igen széleskörű munkát folytatott a háború alatt, s ezekre a következő sorok a levéltárban található bizottsági jelentés alapján igen szépen rávilágítanak. A Jó Pásztor sokrétű tevékenysége az egyház karitatív, szociális és missziói tevékenységeit együttesen és egyidejűleg felvállalta:

1. *“Az áttérők lelki előkészítése, továbbá tanfolyamok szervezése. A Jó Pásztor munkásai hadiüzemekben és munkaszolgálatos századokban*

17 Uo.

18 T. i. mentesség a református egyháztagnak.

19 HAJÓS: i. m., 59.

is rendszeres missziói munkát tudtak végezni az un. áttérési tanfolyamok által.

2. A Jó Pásztor Bizottság külön missziói központ magjává is lett. Már ekkor nagyon sokan jelentek meg a felnőttek - és külön a gyerekek - számára tartott bibliaórán.
3. *Körlevelekkel és sajtóközleményekkel, a protestáns sajtóorgánumokban külön rovatokkal* igyekezett a Bizottság vigaszt és erőt adni a lelkileg rendkívül elgyötört zsidóknak. A Bizottság vezető tagjai a zsidókérdés evangéliumi megvilágítása érdekében erőteljes irodalmi működést fejttettek ki és több könyvet adtak ki.³⁰
4. „A Bizottság *figyelemmel kísérte mindazokat a készülő intézkedéseket*, amelyeket a németeknek engedelmeskedő hatóságok a zsidók ellen hozni készültek... Sok esetben a Bizottság a különböző Vöröskereszt Egyesületekkel létesített kapcsolatai által és egyes protestáns lelkészek önzetlen és kockázatos segítségével számos üldözött zsidó ember, főleg gyermek elrejtőzését és menekülését tudta lehetővé tenni.
5. *Család látogatás* által a Bizottság tagjai, önkéntes szociális gondozói részint anyagi segítséget vittek a rászorulóknak, részint evangelizációs munkát végeztek. A segítség természete és célja az volt, hogy lehetőleg megfelelő munkakört, életlehetőséget teremtsen a rászorulóknak.
6. Az ország területén, de a határon túlra hurcolt *munkaszolgálatosok között* is nagyszabású munkát végezett a Bizottság. Nyilvántartásuk, a rászorulók ruházattal való ellátása, anyagi megsegítése, a velük való levelezés, üzenetek közvetítése, otthonmaradt családtagjaik gondozása és segítése a Bizottság egyik legfőbb gondja volt. A Bizottság több ezer bakancsot, fehérneműt, meleg ruházatot juttatott el a rászorulóknak minden munkaszolgálatos századnál két-két megbízottja volt a Bizottságnak, akik nyilván vagy titokban fenntartották az érintkezést a Bizottság vezetőivel.
7. Az *internálótáborokban* is munkálkodott a Bizottság. Látogatta a foglyokat, közöttük sok külföldit is, hozzájárult élelmezésük feljavításához, és amíg lehetett, az illetékes hatóságoknál érdekükben közbenjárt.³¹
8. „*Irattejesztő munkája* során sok ezer Bibliát juttatott el a munkaszolgálatosokhoz és foglyokhoz. Más evangéliumi iratokat és traktatusokat is terjesztett.
9. *Evangelizációs* hetet is rendezett, amikor esténként sok száz zsidó ember töltötte meg naponként zslásig a Skót Misszió nagytermét és hall-

gatta a megfeszített zsidó Messiásról szóló örömmüzenetet, aki egyben a világ megváltója.

10. A munkaszolgálatosok árvái részére Noszvaj községben árvaotthont rendezett be, melyben a zsidó és nem zsidó származású árvák együtt nevelkedtek.
11. Részben Nemzetközi, részben a Svéd Vöröskereszt védelme alatt 1944 októberétől kezdve 32 gyermekotthont létesített a Bizottság, sőt időközben felnőttek számára is szervezett ilyen otthonokat. Ezekben Isten segítségével több ezer lelket sikerült átmenteni a jövőendő számára.
12. Különböző európai országokból számos zsidó menekült kapott tanácsot, pénzsegélyt és sokszor lelki vigaszt is a Bizottság munkája révén.
13. A Szálasi uralom alatt gondoskodott a pesti gettóban levő keresztyének lelki gondozásáról.²⁰
14. A Bizottság munkájának eredményeként jött létre a háborús árvákat összegyűjtő evangélikus Sztelhó Gábor munkája is.²¹ „1944. október 1-től 1945. február 1-ig összesen kétezren találtak menedéket, oltalmat gyermekotthonainkban: 1580 gyerek és 420 felnőtt. Budán 27, Pesten 3, összesen harminc otthonunk működött, a noszvaji, melyikről beszéltem a harmincegyedik volt. Az otthonokban szinte mindenki túlélte ezt a vészterhes időszakot, a gettóban azonban más volt a helyzet.”²²

A háború után Révész Imre a megbékélés hangjával szólott 1945. május 6-án Debrecenben, a deportáltak megsegítésére rendezett hangversenyen. „A hazatérő deportáltakat szívünkre kell ölelnünk, meg kell osztanunk velünk a legutolsó sovány falatot is... Annak nevében, aki megígérte, és meg is tartja: az Úr megváltottjai megtérnek, és ujjongás között Sionba jönnek, és örök öröm fejükön, vigasságot és örömet találnak, és eltűnik a fájdalom és sóhaj”.²³ Csak hogyha az antiszemitizmus problémáján éppen ebbe a dicsőséges isteni ígéretbe fogódzva gyakorlatilag túljutottunk – amire most a hazatérő deportáltak iránti testvéri segítő szolgálatban egyedülálló és soha vissza nem térő nagy alkalom

20 ÉLIÁS József (felelős kiadó): *A Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa*, Budapest, Bethánia Nyomda, 1945. 4.

21 'Engedjetelem hozzám jönni' Sztelhó Gábor ev. lelkész. Jó Pásztor Missziói Alapítvány Gyermekosztályának vezetője. *A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványának június-július havi körlevele*. Budapest, 1945. A forrás a Zsinati Levéltárban található.

22 I. m., 6.

23 Révész Imre: „Hogy élj” Megnyitóbeszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án (A beszéd nyomtatott változata be volt kötve a szerző által használt Debreceni Protestáns Lap 65 (1945)/4. és 5. száma közé).

kínálkozik –, akkor merhetünk, vihar- és átokverte szegény magyarok, a siker reményében hozzányúlni egyéb, az antiszemitizmussal többé-kevésbé rokon problémákhoz is.”²⁴Révész azon püspökök közé tartozott, akik tudtak és akartak is segíteni a bajbajutottakon.

Sokan az őszinte bűnbánat hangján szólaltak meg és egy év múlva Nyíregyházán gyülekeztek össze, nem is kevesen azok, akik átérték a felülőség súlyát. A 350 fős Országos Református Szabad Tanács határozatai közt (Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17.) ott találjuk a bűnbánó nyilatkozatot is, amelyet Bereczky Albert későbbi református püspök mozgatott leginkább.²⁵ Itt elhangzik a tényleges bocsánatkérés is: „A reánk nehezedő felülőség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve – átérzve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szereteteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz –, megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.”²⁶ Sajnálatos módon ez a deklaráció nem vált a Magyar Református Egyház hivatalos álláspontjává, mivel ez az ORLE gyűlésén elakadt.²⁷

A zsidókérdés a II. világháború alatt, el egészen az utolsó időkig nem vált elsődleges kérdéssé az egyházvezetés számára szemben Trianon tragédiájával. Ez a probléma a nemzeti lét és a keresztyén élet egymáshoz való viszonyulásának igen nehéz próbaköve volt. Hitvallásunk nem csak akkor kell, hogy felszínre kerüljön, amikor minket ér próba, hanem amikor embertársainkat hátrány, szenvedés éri. Embertársainkért való kiállás már önmagában is a hit „megvallását” jelenti. Hadd zárjam le ezt az előadást egy barthi idézettel, amelyet Ökumenikus Végrendeletében a következő intelemként fogalmazott meg: „Nem felejtethjük el, hogy tulajdonképpen csak egy igazán nagy ökumenikus kérdésünk van és ez a zsidókhoz való viszonyunk.”²⁸

24 Uo.

25 Bereczky Albert és a Magyar Református Ébredés c. lap kezdeményezésére, Nyíregyházára 1946. augusztus 14–17-re összehívták a református lelkészeket, presbitereket, tanítókat és más egyházi embereket az evangelizáció, az egyházpolitikai és belpolitikai kérdések megvitatására. Majd 350-en jöttek össze. Itt hangzott el a következő felhívás: BÉKEFI Benő (szerk., kiad.), *Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek*, Budapest, Sylvester Nyomda, 1946. 73.

26 Uo.

27 NAGY Antal Mihály: *Örök szövetség*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1995. 135.

28 Kovács: *A Magyarországi Református... i. m.*, 42.